

Okuwçylaryň sözleýiş medeniýetini kämilleşdirmekte söz basymynyň ähmiýeti

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

- Ýurdumyzda bilim ulgamyny kämilleşdirmek boýunça işler mugallymçylyk işinde öňdebaryjy dünýä tejribesini, ruhy gymmatlyklary we milli däp-dessurlarymyzy, türkmen halkynyň örän baý taryhy we medeni mirasyny nazara almak bilen amala aşyrylmalydyr [1, 213 s.].

Mähriban Arkadagymyz türkmen dilini ösdürmek barada uly aladalary edýär. Dil halkyň ruhy, medeni we milli baýlygy. Ol baýlygy ösdürmek, diliň arassalygyny gorap saklamak her bir pedagogyň, alymyň, ynsanyň mukaddes borjudy. Diliň arassalygyny gorap saklamakda sözleýiş medeniýeti düşünjesi örän ähmiýetlidir.

Sözleýiş medeniýeti edebi diliň aýdylyş, söz ýasalýş, söz üýtgeýiş we şuna meňzeş normalaryny doly özleşdirmegi hem-de aýdylýan pikiriň mazmunyna, şertine laýyklykda, şol normadan, diliň beýleki çeperçilik serişdelerinden ýerlikli peýdalanmagy başarmagy aňladýar [2, 13 s.].

XX asyrdan sözleýiş medeniýetiniň nazaryýetine degişli meseleler şol döwrüň alymlarynyň ylmy-derňew işlerinde öwrenilipdir. Alym A. Myradow “Türkmen orfoepiýasynyň käbir meseleleri” atly ylmy işinde (Aşgabat, 1956) sözlerde söz basymynyň ýüze çykmagyny we onuň görnüşlerini anyklamak bilen çäklänmän, janly gepleşikde basymyň ornuny dogry bellemekligiň diňe ol sözün manysyny anyklamakda we grammatik şekilini kesgitlemekde hem ähmiýetiniň bardygyny belleýär. Alym A. Sapaýewiň “Türkmen dilinde söz basymy” diýen dissertasiýasynda, Allaguly Mollaýewiň “Edebi gepleşikde basymyň roly” atly ylmy makalasynda pikiriň düşnükli bolmagynda basymyň ähmiýetiniň uludygy bellenilýär. T. Täçmyradow “Türkmen edebi dilini orfoepiýasy” atly kitabynda *gyzdyrma, gowurma, dolama, çekdirme* ýaly sözleriň anyk manysyny diňe basymyň üsti bilen anyklamagyň mümkindigini belleýär [3, 7 s.] .

XXI asyryň tehnologiýalar asyrydygyny nazara almak bilen Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ene dilimizi, ata-babalarymyzdan miras galan baý ruhy baýlygy, türkmen edebiyatyny nusgalyk derejä ýetiren beýik söz ussatlarynyň söz ulanyş aýratynlygyny çuňňur öwrenmek we ösüp gelýän ýaş nesillere öwretmek, olaryň sözleýiş medeniýetini kämilleşdirmek derwaýys işleriň biridir. Edebi sözleýişniň dilden we ýazuw görnüşlerinde ösüp gelýän ýaş nesilleriň öz oý- pikirlerini anyk, düşnükli hem-de täsirli beýan edip bilmek başarnyklaryny kemala getirmek, türkmen dili we edebiyaty mugallymlaryň öňünde gönibirin çözülmeli meseleleri goýýar.

Beýik söz ussady Magtymguly atamyzyň:

*Söz sözleýip, söz manysyn aňmaýan,
Ondan ki bir sözläp bilmez lal ýagşy*

diýen pelsepewi pikirlerinde, sözüň düşnükçüligini gazanmak üçin ilki onuň düýp manysyny aňlamaklygyň zerurlygy barada aýdylýar.

Islendik oý-pikir sözlem arkaly aňladylýar. Sözlemler söz düzümlerinden, sözler bolsa bogunlardan düzülýär. Kitap okamagy, hat ýazmagy öwrenmek üçin mekdebe ýaňy aýak basan çagajyklara harplardan soň sesleri harplap däl-de, aýdylyşy ýaly bogunlap okatdyrylyşy ýöne ýerden däl. Sözleýişniň iň kiçi birligi bolan bogunlar sözüň birbada aýdylýan bölegi hasaplanýar. Sözlänimizde ýüze çykýan palatal we labial singormanizm, assimiýasiýa, sesleriň düşürilip, artdyrylyp, orunlarynyň çalşyrylyp aýdylyşy... ýaly ene dilimizde giň ýaýran ses üýtgemeleri-de birinji nobatda sözleriň bogun gurluşy hem-de söz basymynyň ornunyň üýtgemegi bilen baglanyşyklydyr.

Aýry-áýry bogunlary birleşdirip, birnäçe goşulmalary goşup, olardan fonetik taýdan bir bütewi söz düzmeke söz basymy möhüm hyzmaty ýerine ýetirýär. Ene dilimize mahsus bogunlary we söz basymyny eksperimental derňew usuly arkaly ýörite öwrenen, görnükli alym, filologiya ylymlarynyň kandidaty Amanmuhammet Nurmuhammedow “Türkmen dilinde söz basymy” atly kitabynda: “Basym söze fonetik taýdan bitewilik berýän, sözleri düşnükli we täsirli edýän, basymsyz bogunlary basymly bogna tabyn edip, söz guraýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýän,

söze bitewilik berip, ony bir düşünje aňladýan leksik birlige öwürýän fonetik serişde hasaplanýar. Türkmen diliniň söz basymyny onuň aýratynlyklaryny, sözdäki ornuny bilmek, ösüp gelyän ýaş nesillere öwretmek zerurdyr. Sözüň seslerini dogry aýtmak bilen bir hatarda, onuň basymy hem ýerlikli ulanylanda, sözleýiş düşnükli we täsirli bolýar. Okuwçylaryň sözleýiş medeniýetini ýokarlandyrmakda basymyň ähmiýeti uludyr diýip jaýdar belleýär [4, 9-19-24 s.]. Alym söz basymynyň diňe orfoepik, orfografik normalar bilen däl, ene dilimiziň morfologik, sintaktik, stilistika ýaly bölümleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydygyny dürli mysallar arkaly delillendiripdir. Meselem: almá-ál**ma**, düzgün-dúz**gün**, düşekçé- düşúk**çe**, Durdý- dú:**rdy**, garadý-gará**dy**, çekdirmé-çekdí**rme**.. ýaly sözleriň at ýa-da işlikdiginiň, omograf morfemalaryň manylarynyň söz basymy arkaly anyklanýandygyny bellemek bilen, basym ýerlikli ulanylanda sözleriň manysynyň düşnükli, ýerliksiz ulanylanda sözleýiş düşnüksiz bolýandygyny, şoňa görä-de okuwçylaryň söz basymyny dogry goýup, sözleri dogry, düşnükli we täsirli okamak başarnyklaryny, endiklerini ösdürmegiň aýratyn zerurdygyny nygtaýar. Alym A.Nurmuhammedowyň belleýşi ýaly, okuwçylara söz basymy barada düşünje berlende basymyň ornunyň üýtgemegi bilen sözüň gurluşynyň üýtgeýändigini düşündirmegiň zerurdygyny nygtaýar hem-de türkmen dilinde kyrk töweregi goşulmanyň basym geçirmeýändigini belläpdir [4, 84-89 s.].

Sözleýiş dilden (agzeki) görnüşinde sözleriň basym taýdan dogry ulanylmazlygy, sözüň manysynyň ýoýulmagyna we sözüň şol bir söz hökmünde kabul edilmegine getirýär. Meselem: dolamá-dolá**ma**, guramá-gurá**ma**

Sözleriň, tekstiň edebi dilimiziň orfoepik normalaryna laýyklykda dogry, labyzly okalmazlygy onuň täsirlilikini peseldýär. Okuwçylaryň sözüň, tekstiň manysyna düşünmezligi olaryň kitap okamaga bolan höwesini gaçyrýar.

Biz bu makalamyzda, dil biliminiň nazaryýetinde alymlaryň söz basymy baradaky pikirlerinden ugur alyp, okuwçylaryň sözleýiş medeniýetini kämilleşdirmekde söz basymynyň ähmiýetini, täze tehnologiýalary ulanmak arkaly görkezmeği makul bildik.

Lebap welaýatynyň ýöreteleşdirilen 1-nji orta mekdebinde, Türkmenabat şäherindäki 11-nji, 15-nji, Saýat etrabynyň A.Bekmyradow adyndaky 10-njy orta mekdeplerinde, Daşoguz welaýatynyň Gurbansoltan eje adyndaky 38-nji orta mekdebiniň V-X synp okuwçylary bilen geçiren barlag- derňew işlerimiziň netijesi esasynda, okuwçylaryň sözleşinde fonetik ýalňyşlyklaryň ýüze çykmagyna aşakdaky ýagdaýlaryň sebäp bolýandygy anyklanyldy.

Okuwçylara diňe söz basymy taýdan düşünje berlip, onuň söz guraýjylyk ähmiýeti, jümle (fraz) basymynyň sözleşidäki hyzmaty barada okuw kitaplarynda maglumatlaryň ýetmezçilik edýändigini anyklanyldy.

Geçirilen ylmy-barlag işlerimiziň netijesinde, meňzeş ýazylýan sözlerde (omograf) basym belgisiniň goýulmazlygy sebäpli, sözüň aýdylyşynda we şygyr bentleriniň labyzly okalyşynda sözleriň aýry-aýry sözdüginini tapawutlandyrmakda okuwçylar kynçylyk çekýärler. Meselem:

Üzüm iýseň, iýgin gelinbarmagyn,

Deňäp görgün iki elin barmagyn.

Söýlen ýerňe her gün bargyn salama,

Söýülmedik ýerňe welin, barmagyn. A.Atabaýew

Ýazylyşy meňzeş manysy aýra bolan sözleriň tapawutlandyrylman okalmagy ýygy-ýygy gaýtalandy.

Türkmen halkynyň gadymdan gelýän baý, çeper, täsirli diliniň aýratynlygy nakyllaryň, şygyr bentleriniň derňewinde has aýdyň duýulýar. Halk döredijilik eserleriniň, ussat şahyrlarymyzyň şygyrlarynyň şahyranalyk bilen beýan edilmegi arkaly dil timarlanypdyr. Söz ussatlarymyz söze içgin çemeleşmek we ony doly öwrenmek arkaly dilimiziň baý çeperçilik serişdelerinden, dil birliklerinden peýdalanypdyrlar. Şahyrlarymyzyň şygyr bentlerinden, ýazyjylarymyzyň çeper eserlerinden alnan tekstler dilimiziň baý serişdelerini, şygyrdaky dil birliklerini okuwçylara öwretmäge giň mümkinçilik berdi. Meselem:

Miwe köp bolsa éger, (baglaýjy)

Bag başyn aşak egér. (işlik)

Saňa zyňylan daşlar,

Eneň pahyra deger. (G.Ezizow)

Sözlere **-ma,-me, -ça, -çe, -dy, -di,- gyn, -gin** we ownuk böleklerdäki **-da, -de, -la, -le** ýaly basymy kabul etmeýän goşulmalar goşulanda sözüň gurluşy üýtgäp, söz başga manyly söze öwrülýär. Meselem: almá- miwäniň ady, álma-işligiň ýokluk şekili

Işligiň ýokluk şekiliniň goşulmasy **-ma, -me** kem işlik (habarlyk) goşulmasy **-dy, -di** işligiň buýruk şekiliniň goşulmasy **-gyn,-gin** hal ýasaýjy we atlaryň kiçilik derejesiniň goşulmasy **-ça, -çe** ownuk bölekleriň **-da,-de, -la, -le** ýaly goşulmalary gelende basym mydama şol sözüň öň ýanyndaky bogna düşüp, meňzeş aýdylyan sözleriň gurluşyny tapawutlandyrmaga we sözleri dogry aýtmaga ýardam edýär. Meselem:

Akpamygyň ýoldaşy,
Daýhanyň bugdaý başy.
Ädimiňe şärik **külçe**
Bolsun göwnüň hoşy [5, 59 s.].

ýa-da

Haramdan gelen puluň, gymmaty **külçe** bolmaz.
Hüwdüläýin men seni,
Ýol azygy **iýmişden**.
Hüwwä, balam, hüwwa,huw

ýa-da

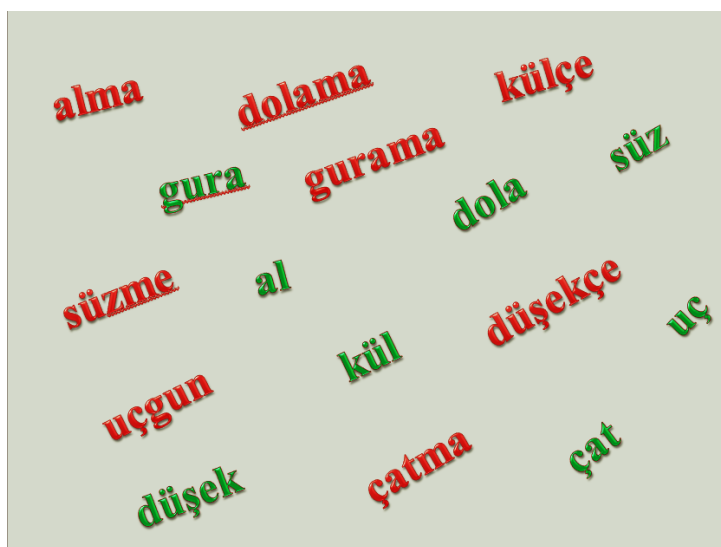
Gawunyň gowusyn şagal **iýermiş**

Çeper okaýyşda diňe söz basymyna däl, tekstiň okalyş intonasiýasyna, säginmelere, sözleriň logiki basym bilen nygtalyp, aýdylyşyna umuman, fonetik serişdeleriň çeperçilik hyzmatyna uly ähmiýet berilýär.

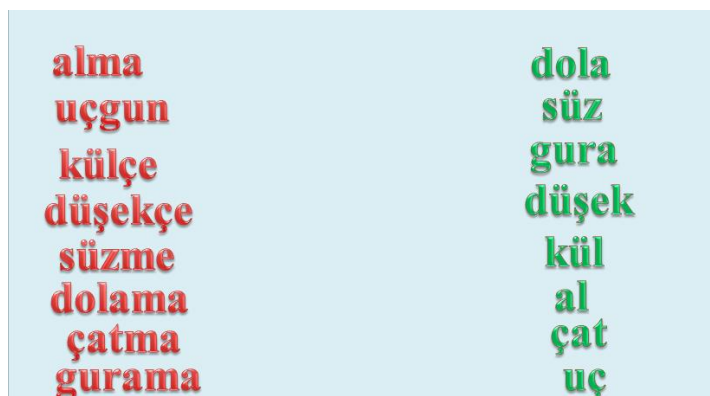
Türkmen dili we edebiýat sapaklarynda okuwçylara edebi diliň orfoepik normasyna laýyklykda sözleri dogry aýtmaklygy öwretmekde multimedia tehnologiýalaryň üsti bilen ses ýazgylary diňletmek nädogry aýdylan sözleri seljermekde öz netijeligini görkezdi.

Okuwçylaryň söz basymynyň ornuny kesgitlemek başarnyklaryny, sapaga bolan höwesini artdyrmak maksady bilen kompýuter hyzmatlaryndan peýdanyp olara degişli ýumuşlar hödürlenildi. Okuwçylaryň öňünde sözleriň manysyny tapawutlandyrmakda basymy kabul etmeýän goşulmalaryň söz gurajylyk ähmiýetini düşündirmekte mesele goýuldy we ýumuşlar hödürlenildi.

Okuwçylaryň synçylygyny, pikirleş endiklerini artdyrmakda we sözleri deňeşdirmekte meňzeş sözleri tapawutlandyrmakda Power Point maksatnamasynda taýýarlanan slaýdlar arkaly düşündirmek gowy netije berdi.

Bu slaýtda ýerleşdirilen sözleri iki topara bölmeli. Ýagny, toparlary reňkler boýunça tapawutlandyrmaly.

Tertip boýunça birinji topardaky söze meňzedip, boljak sözi ikinji topardan saýlamaly.

Sözleri biri-birine meňzetmek üçin sözlere goşulmalary goşmaly we bu goşulmalaryň basymy kabul etmeýändigini düşündirmeli. Goşulma goşulan söze basym düşmän, onuň öň ýanyndaky bogna düşýändigini ýokardaky ýumşuň üsti bilen düşündirmeli.

Sapagyň dowamynda okuwçylara aşakdaky soraglar arkaly söz basymynyň gurluşy, söz basymynyň sözlemdäki hyzmaty, sözleýişdäki ähmiýeti baradaky düşünjeleri barlanylyp garaşylýan netijeler anyklanyldy.

1. Şol sözleriň beýleki sözlerden nähili tapawutlanýandygyny aýdyň.

2. Basymy kabul etmeýän goşulmalary saýlaň.

3. Sözüň manysynyň üýtgemegine nämäniň sebäp bolýandygyny düşündiriň.

Okuwçylar bilen işjeň aragatnaşygyň, sorag-jogabyň, ýumuşlar arkaly ýada salmagyň, pikirlenmegiň, döredijilikli işlemegiň netijesinde tema akyl ýetirmegiň, gyzyklanmagyň, pikir ýöretmegiň yzygiderlilik gazanyldy.

Türkmen dili sapaklarynda Auto Play programmasynda okuw prezentasiýasy taýýarlanyldy. Okuw prezentasiýasynda dil biliminiň bölümlerine degişli maglumatlar getirilip, slaydlara türkmen dilinde ses berildi.

Geçiren barlag- derňew işlerimiziň netijesinde türkmen dili okuw kitaplarynda basymly bogunlary görkezýän şertli belginiň goýulmazlygynyň okuwçylaryň sözleri dogry okamakda hem-de sözleriň gurluş aýratynlygyna düşünmekde kynçylyk döredýändigini anyklanyldy. Söz basymyny öwretmekde meňzeş aýdylýan sözlerde we meňzeş goşulmalarda okuw kitaplarynda basymly bognuň ýapgyt çyzyjak bilen tapawutlandyrylyp görkezilmegini teklip edýäris. Okuwçylaryň sözleýiş medeniýetini ösdürmek, amaly başarnyklaryny kemala getirmek boýunça alnyp barylýan işleriň umumybilim berýän orta mekdepleriň ähli synplarynda dowam etdirilmelidigini zerur hasaplaýarys. Söz basymy, logiki basym, intonasiýa, säginme hakda ylmyň gazanlaryny umumybilim berýän mekdepleriň türkmen dili dersi boýunça okuw kitaplaryna täze temalaryň we amaly sapaklar üçin degişli tekstleriň girizilmegini teklip edýäris.

EDEBIÝAT

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Medeniýet halkyň kalbydyr. – A : Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
2. T.Täçmyradow. Türkmen sözleýiş medeniýetiniň käbir meseleleri. –Aşgabat, Ylym, 1988
3. T.Täçmyradow. Türkmen edebi dilini orfoepiýasy. –Aşgabat, Ylym, 1976
4. A.Nurmuhammedow. Türkmen dilinde söz basymy.-A.:Ylym, 2012.
5. Hüwdüler – ömürleriň aýdymy. – A : Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.

Jumayewa M

“Bilim ylmy-usuly žurnaly”, 2019, №6